

ԱՍ. ԱՍԱՏՐՅԱՆ

ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Առանձնատիպ Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների
Ակադեմիայի 1948 թ. № 9 «Տեղեկագրից»

891.98(09)[Արուստ] 27162

Ա-73 Աստուրյան, Աս.

Խ. Արուստի գրական ժառանգության արձանագրություն:

891.99.032 [Արևելագիտ.]

ՄՅՈՒԳՎՄՍ Է 1981 թ.

Ա-73

Ա.ա. Ասատրյան

Խ. ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

1.

«Ա՛խ, երաբ, ինչ սրտով որ գիշերը քունս կտրած, էսպես բաները գրում եմ, մուրադս տեղ կհասնի՞, թե չէ» — ասում է Արովյանն իր՝ մինչև վերջերս անհայտ երկերից մեկի նախաբանում:

«Ի խորոց սրտի» բխած այդ ցավադին հառաչանքը ցայտուն կերպով արտահայտում է այն տանջալի, բայց և ազնիվ զգացմունքը, որ տիրական է եղել մեծ լուսավորչի ու հայրենասերի ապրումներում նրա ամբողջ գործունեության ընթացքում:

Արովյանի այրող «մուրադն» այն էր, որպեսզի իր անքուն գիշերների ստեղծագործական տքնության արդյունքները «տեղ հասնեին»՝ համատարած խավարի մեջ խարխափող իր ճնշված ժողովրդին լուսավորելու նրա միտքը, արթնացնելու և զինելու նրան իր գոյության պահպանման և ազգային ազատագրության պայքարի համար:

Արովյանի «մուրադը», սակայն մնում էր անկատար, նրա գրածները լույս աշխարհ չէին գալիս: «Մարդ աշխատում է առանց հաջողության»¹ — տխուր, հուսահատ գանգատվում է նա՝ իր ողբերգական անհայտացումից մի քանի ամիս առաջ՝ Խրիստիան Ֆրենկին գրած իր մի նամակում:

Մինչև իր «անհայտ բացակայությունը» Արովյանն ապրում էր՝ մեծ գրողի համար ծանրագույն ողբերգությունը՝ իր ստեղծագործության անհայտ մնալը ժողովրդին:

Իսկ դրա պատճառը, ըստ երևույթին ոչ միայն այն էր, որ տպագրվելու հնարավորություն չկար, այլ գլխավորապես այն, որ Արովյանի երկերի հրատարակության նկատմամբ սահմանված է եղել գրաքննության հատուկ զգուշություն ու խստություն և այդ այն հաշվով, որպեսզի նրա երկերը չտպագրվեն:

Դրանով և միայն դրանով պետք է բացատրել այն, որ մեծ լուսավորչի գրական ժառանգությունը գրեթե ամբողջապես մնացել էր անտիպ ու անհայտ նրա կենդանության օրով: Ու դրա հեռանքով էլ Արովյանին ժամանակակիցները ճանաչել են միայն ու միայն կամ գերազանցապես իբրև ուսուցիչ-մանկավարժ, իբրև ժողովրդական կրթության եռանդուն գործիչ, բայց ոչ իբրև մեծ գրող, որն իր ստեղծագործությամբ կոչված էր հայ նոր գրականության հիմքը դնելու: Եվ եթե անմահ գրողի ողբերգական անհայտացումից երկու տարի հետո՝ 1850 թ. նրա երախտավոր աշակերտ Գ. Աբրիմյանը և վերջինիս շնորհիվ՝ Գ. Հախվերդյանը բարեբախտ առիթ չունենալին ծանոթանալու նրա գլուխ գործոց «Վերք Հայաստանի» վիպին, ու եթե վերջինս 1858 թ. էլ հրատարակված չլիներ, ապա Արովյանը

¹ «Դիվան Խ. Արովյանի», Ա., էջ 122.

իրեն գրող երկար ժամանակ ամբողջովին դեռ կմնար անհայտ, ինչպես դեռ անհայտ է մնում նրա ողբերգական կորստի գաղտնիքը, որի լուսաբանումը արովյանագիտության չվճարված պարտքի մեջ է մնում:

Բայց ոչ միայն այդ դժվար լուծելի «գաղտնիքը», այլև մեծ գրողի ու լուսավորչի գրական ժառանգության ամբողջական պատկերն էլ մենք չունենք նրան վերաբերող ոչ քիչ թվով հրապարակված ուսումնասիրություններում ու լրագրական հոդվածներում:

Թե ի՞նչ է տպագրվել հեղինակի գեղարվեստական երկերից նրա կենդանության օրով և նրա մահվանը հաջորդող առաջին երկու տասնամյակում՝ 50—60-ական թվականներին, տպագրվածներից ռըր, ինչքան ձեռագիր է ունեցել, բացի ներկայիս պահպանվածներից,—Արովյանն էլ ուրիշ ի՞նչ երկեր է ունեցել, որոնց ոչ ձեռագրերը կան և ոչ էլ որևէ անգամ տպագրվել են, նրա հարուստ նամակագրությունից կոնկրետ ի՞նչ է պակասում, նրա գրած նամակներից ու թղթակցություններից, օրագրական տետրերից ինչքանը մեզ չի հասել, և այլն, և այլն,—ահա հարցեր, որոնց ճշգրիտ և սպառիչ պատասխանը դեռ չի տրվել մինչև հիմա, երբ մենք նշում ենք մեծ հայրենասեր դեմոկրատ-լուսավորչի ու գրողի մահվան 100-ամյա հոբելյանը:

2.

Արովյանին վերաբերող գրականությունից որոշ չափով հայտնի է «Նախաշավիղի» տպագրության պատմությունը, որին հարկ չկա այստեղ անդրադառնալու:

Սակայն ոչ ոք չի անդրադարձել այն հարցին, թե Արովյանը «Նախաշավիղից» հետո իր երկերից ռըրն էր մտադիր առաջին հերթին հրատարակել, եթե դրա համար հնարավորություն ունենար, եթե նրա պաշտոնական-քաղաքական ու անձնական հակառակորդները չկարողանային խանգարել նրա վառ ցանկության կատարմանը՝ իր գրածները ժողովրդին հասցընելու նրա նվիրական «մուրազը»: «Պարապ վախտի խաղալիք» ժողովածուի «Հառաջաբանում» (որը ինչպես հայտնի է, գրված է 1841 թ.) Արովյանն ասում է.

«Շատ բաներ էսպես գրել, հազիր էի արել աշխարհաբար, բայց էլի սիրտ չեի անում, որ լիս քցեմ: Վախենում էի թե ժամանակս, փողս կորչի, գիրքս էլ մեկ տեղ թողումը վեր ընկած մնա, փթի: Բարեկամ մարդիկ, որ վախտ-վախտ տեսան, խորհուրդ տվին ինձ, թե շատ լավ կըլի, որ տպիլ տամ: Իրավ՝ թե որ մուրազս տեղ հասնի ու գրածս ազգին դիր գա, որքան բախտավոր կլինեմ: Էն ժամանակը ջանք կանեմ, որ դեռ լավ բան գրեմ, քող ես առաջինն եսպես քի»: ¹

Արովյանի այս խոսքերը վկայում են այն մասին, որ նա՝

ա. «Շատ բաներ էսպես գրել», տպագրության համար «հազիր էր արել», մինչև 1841 թ. ներառյալ, երբ գրել է հիշյալ «Հառաջաբանը»:

բ. Որ տպագրության համար այդ «հազիր արած» երկերը բոլորն էլ աշխարհաբար են՝ գրված «մեր խալխի» համար:

գ. Բայց Արովյանը վախեցել է իր այդ երկերը «լիս քցել», ենթադրե-

¹ Խ. Արովյան—Ընտիր երկեր, 2-րդ հատոր, 1940 թ., էջ 390: Ընդգծումներն իմն են:

լով, թե ոչ միայն իր «ժամանակն ու փողը կկորչի», այլև գուցե իր տրամադած «գիրքը մեկ տեղ թողումը վեր ընկած մնա, փթի», — տարածող ու կարգացող չունենա:

դ. Արուստյանի այդ վախն իմանալով՝ «բարեկամ մարդիկ, որ վախտվախտ տեսել» են նրա աշխարհաբար գրվածքները՝ խրախուսել ու «խորհուրդ են տվել», «թե չատ լավ կըլի, որ տպել տա»:

ե. Եվ վերջապես՝ հաստատ կարելի է ասել, որ Արուստյանն առաջին հերթին հրատարակելու էր «Պարապ վախտի խաղալիք» ժողովածուն և ոչ թե «Վերք Հայաստանին» կամ մի ուրիշը՝ նրա աշխարհաբար գրվածքներին:

«Թող ես առաջինը եսպես ըլի» արտահայտությունը անկասկած վկայում է այդ մասին, որովհետև ասված է նույն այդ ժողովածուի «Հառաջաբան»-ում:

Արուստյանի այդ մտադրությունը տեղյակ են եղել ամենից առաջ նրա աշակերտները: Ճիշտ է, Արուստյանին չի հաջողվել իր նվիրական իղձն իրականացնել՝ «լիս քցել», հրատարակել «Պարապ վախտի խաղալիքը», բայց ըստ երևույթին այնքան հաստատուն ու որոշ է եղել և այնքան տարածված Արուստյանի այդ մտադրությունը, որ նրա աշակերտները հետագայում համոզված են եղել, թե՛ իրոք Արուստյանն իր այդ մտադրությունը կատարած է եղել՝ հրատարակել իր առակաների գիրքը: Այդ տեսակետից պատահական չէ, որ նրա հավատարիմ աշակերտներից մեկը՝ Գ. Աբիմյանը հետագայում՝ իր ուսուցչի մահից տասնամյակներ հետո՝ Ս. Փամալյանին թելադրած իր հուշերում՝ իբրև իրողություն է հաղորդում այն, թե Արուստյանը «վերջին այդ բաները (իր՝ «գրած առակաները՝ առասպելները») առանձին գրքով տպել տվեց, անունը դրեց «Պարապ վախտի խաղալիք», որ ժողովուրդն էլ աշխարհաբար բան կարդա»:

«Անթիվ գրածներից, — ասում է Աբիմյանը, — մինչև Երևան տեղափոխվելը, իմ քաղցր և ընտիր վարժապետը տպել էր միայն «Պարապ վախտի խաղալիքը»: Ես այդ միջոցին 15 տարեկան էի»¹ Գ. Աբիմյանի այս անվերապահ հայտարարությունը դժբախտաբար մինչև օրս չի հաստատվել: Նա, ըստ երևույթին, շփոթում է «Նախաշավիղի» տպագրությունը «Պարապ վախտի խաղալիքի» հետ: Բայց գուցե և ճիշտ է, գուցե իրոք «Պարապ վախտի խաղալիքն» ևս «Նախաշավիղի»-ից հետո, նույնպես տպագրվել է, սակայն լույս չի տեսել: Համենայն դեպս, եթե դրա համար առաջիմ որևէ այլ ապացույց չկա, բացի Աբիմյանի հայտարարությունը, այնուամենայնիվ այդ էլ անկասկած է դարձնում, որ Արուստյանն իր աշխարհաբար երկերից առաջինը հրատարակելու էր «Պարապ վախտի խաղալիքը» և ոչ թե «Վերք Հայաստանին» կամ մի այլ աշխատություն:

Մեր այս պնդումը կարելի է մի լրացուցիչ փաստով ևս հաստատել, նորից դիմելով իրեն՝ հեղինակին: Մենք նկատի ունենք դարձյալ նույն «Պարապ վախտի խաղալիք» ժողովածուի «Հառաջաբանի» նախավերջին պարբերությունը, որը լիակատար հիմք է տալիս պնդելու, որ տպագրություն համար պատրաստ իր գեղարվեստական երկերից Արուստյանն առաջին

¹ «Ժամանակակիցները Խ. Արուստյանի մասին», կազմեց Հր. Մուրադյան, 1941 թ., էջ 112, 117:

հերթին ուղղում էր ու վճռել էր հրատարակել հիշյալ ժողովածուն: Շատ հակիրճ կերպով ծանոթացնելով ապագա ընթերցողին իր սիրելի հերոսի՝ Աղասու պատմությանը, Արուստանն այնուհետև նշում է. թե՛ «սրա (իմն և Աղասու. Ա. Ա.) պատմությունը շատ երկար է, որ գրած մոտիս հազիր ունեմ, որ նրանով կարելի է իմանալ էն ժամանակվա մեր աշխարհի հալը: Գրքի անունն ա՛վերբ. Հայաստանի, ողբ հայրենասերի: Էնպես էլ շատ զվարճալի պատմություններ աշխարհաբար գրած՝ մոտիս հազիր ունեմ: Ով գիտի, բալքի մեկ աստվածասեր մարդ իր հոգու խաթեր տալիլ տա: Ես չկարացի բոլորը ի միասին գրել, չունի խարշը շատ կըլեր»:

Պարզ է, այս ամենը «Վերքի» և մյուս «աշխարհաբար բաների» մասին կարելի էր գրել միայն այն դրքի առաջաբանում, որն որ ամենից շուտ էր լույս տեսնելու, որպեսզի ընթերցողները դրա միջոցով տեղեկանային, որ այդ գրքի հեղինակը տպագրության համար իր մոտ «հազիր ունի» էլի ուրիշ շատ գրվածքներ ևս, որոնք «մեկ աստվածասեր մարդու» — բարյացակամությանն են կարոտ հրատարակության համար:

Վերոհիշյալից միանգամայն պարզ է ու որոշ, որ իր առականների ժողովածուից («Պարապ վախտի խաղալիք») հետո՝ տպագրության երկրորդ հերթը «Վերք Հայաստանի»-ինն էր, որի «լիս քցելն», ըստ երևույթին ավելի հեռավոր ու դժվար իրականանալի երազ, անկատար «մուրազ» էր թվում Արուստանին: Վերևի քաղվածքում՝ տպագրության համար «հազիր» շատ զվարճալի պատմություններ աշխարհաբար գրած՝ ասելով՝ Արուստանն անշուշտ նկատի ունի իր «Զվարճալի ու կարճ պատմություններ», «կարճառոտ պատմություններ», «Իշի հարսանիք» մերձագիրն ունեցող արձակ երկերը, որոնք առաջին անգամ տպագրվել են հեղինակի երկերի 4-րդ հատորում (1947 թ.) և որոնց գրության թվականն անհայտ է:

Նկատի ունենալով «Պարապ վախտի խաղալիքի» «Հառաջաբանի» գրության հայտնի թվականը (1841 թ.), դրա հիման վրա կարելի է ասել, որ Արուստանի ասած այդ «զվարճալի պատմությունները» նույնպես գրված պատրաստ են եղել մինչև 1841 թվականը:

Այս առնչությամբ կարևոր ենք համարում գոնե մասնակիորեն անդրադառնալ Արուստանի՝ մեզ հայտնի երկերի գրության թվականները որոշելու հարցին:

Հեղինակի «Երկերի լիակատար ժողովածուի» աղադեմիական հրատարակության 4-րդ հատորի (լույս տեսած 1947 թ. վերջերին) ծանոթագրություններում անթվակիր երկերից որոշված է միայն մեկի («Վերջին հրաժարական քաջադոր արքային Հերակլի») գրության թվականը: Հատորի ֆնացած բոլոր երկերի համար (բացառությամբ «Փեղողա կամ որդիական սեր» դրամայի, որի գրության թվականը հեղինակը ինքն է նշել՝ 1841 թ.) ասված է թե՛ «գրության (կամ՝ թարգմանության) թվականն անհայտ է» (տես այդ հատորի ծանոթագրությունները, էջ 319—325): Բայց ելնելով «Պարապ վախտի խաղալիքի» «Հառաջաբանից» և հենց այդ երկերի բովանդակության տվյալներից, կարելի է հավանական համարել, որ դրանց մեծ մասը (բացառությամբ «Աշխարհիկ բարբառ Երևանցի հայոց», «Պատմություն Տիգրանի» ու թերևս մեկ-երկու այլ երկերի) գրված է Թբիլիսիում և այն՝ մինչև 1841 թիվը, այսինքն մինչև «Պարապ վախտի խաղալիքի» «Հառաջաբան»-ը գրելը: Իսկ «Աշխարհիկ բարբառը», «Պատմու-

թյուն Տիգրանի» վեպը, «Օվսաննա» վիպակը, շատ հավանական է, որ գրվել են Երևանում՝ համենայն դեպս 1843—44 թ. թ. հետո, բայց ոչ ուշ, քան մինչև 1845—1846 թ. թ.:

3.

Այժմ անդրադառնանք այն հարցին, թե Արուստյանի կենդանության օրով տպագրվել է նրա ինքնուրույն կամ քարգմանական գեղարվեստական երկերից որևէ մեկը: Մեր պրպտումները ցույց տվին, որ այդ հարցին կարելի է դրական պատասխան տալ: Մենք առայժմ կարող ենք հաստատապես խոսել միայն մեկի մասին: Դա «Աղելախղա ֆոն Վուլֆինգինյան կամ արձանագիր բարբարոսության երեք տասներորդ դարու ...ի չորս արկած» վերնագրով «եղերերգությունն» է, որի թեման վերցված է խաչակրաց արշավանքների պատմությունից, բուն հեղինակն առայժ հայտնի չէ:

«Աղելախղայի» առաջին գործողության սկզբի մի փոքրիկ մասը տպված է Արուստյանի «Երկերի լիակատար ժողովածուի» 1947 թ. վերջերին լույս տեսած Դ. հատորում, հեղինակի արխիվում պահպանված այդ մասի ինքնագրի համաձայն: Տպագրված այդ պատահիկի վերաբերյալ հիշյալ հատորի համապատասխան ծանոթագրություն մեջ ասված է միայն, թե՝ «ինքնագիրը... պահվում է Գրական թանգարանում, Արուստյանի արխիվ № 11», թե նրա «թարգմանության թվականն անհայտ է» և թե՝ «տպագրվում է առաջին անգամ» (էջ 325):

Նախ այս ծանոթագրությունից չի խմացվում, որ այդ ինքնագիրը գրվածքի միայն առաջին գործողության սկիզբն է: Ծանոթագրողը չի էլ փորձում որևէ բացատրություն տալ այդ երկի անավարտ մնացած լինելուն և հարակից այլ հարցերի վերաբերյալ: Ի հարկե, եթե խոսքը միայն այս պատահիկին վերաբերվեր, անշուշտ ճիշտ է, որ, դա «տպագրվում է առաջին անգամ»: Բայց Դ. հատորը կազմողին ու ծանոթագրողին հայտնի չի եղել, որ «Աղելախղա» եղերերգությունը ունեցել է մի այլ, արդեն ամբողջական ձևագիր, որը և այդ հատորի հրատարակությունից ճիշտ մեկ դար առաջ սկսվել է տպագրվել Արուստյանի կենդանության օրով Թիֆլիսի «Կովկաս» շաբաթաթերթում 1846 թ. վերջին (№ 49, դեկտեմբերի 7) և 1847 թ. առաջին համարում (№ 1, հունվարի 4), դժբախտաբար, սակայն, տպագրությունը մնացել է անավարտ: Թեև վերջին համարում տպված հատվածից հետո նշված է «շարունակությունն ի միւս թերթն», սակայն նույն տարվա հետագա համարներից ոչ մեկում շարունակությունը չի տպված:

«Աղելախղան» ըստ երևույթին եվրոպական որևէ գրողից կատարված թարգմանություն է: Անհայտ է գրություն (հայերեն թարգմանություն) թվականը: Իսկ այն փաստը, որ երկը գրաբար լեզվով է՝ ամենևին չի կարող հիմք տալ ենթադրելու, թե այն գրված կամ թարգմանված է ավելի վաղ՝ քան, ասենք՝ «Վերք Հայաստանին» կամ Արուստյանի մյուս աշխարհաբար երկերը: Հայտնի է, որ Արուստյանը նույնիսկ «Վերքը» գրելիս չի հրաժարվել գրաբարից (վեպի նշանավոր հավելվածը՝ «Ձանգին»՝ զգալի չափով գրաբար է). ավելին, «Վերքից» հետո էլ՝ Արուստյանը մինչև իր կյանքի վերջը՝ աշխարհաբարին զուգընթաց գրել է նաև գրաբար, մեծ մասամբ բանաստեղծություններ:

Պիեսի լեզուն գրաբար է, ըստ երևույթին այն պատճառով, որ Արուս-

յանը հաշվի է առել «Կովկաս»-ում տպագրվելու հանդամանքը, մի թերթ, որի պաշտոնական լեզուն գրաբարն էր, թեև մեկ-մեկ տպագրում էր նաև աշխարհաբար լեզվով նյութեր:

Արուսյանի արխիվում պահպանված նյութերում, ըստ որում և նրա նամակագրության մեջ ոչ մի հիշատակություն ու ակնարկ չկա «Ադելաիդայի» մասին, բայց նշենք, որ ոչ մի հիշատակություն չկա նաև հեղինակի ոչ մի այլ գեղարվեստական երկի մասին: Հետևաբար, եթե նրա արխիվում պահպանված չլինեի այդ պիեսի փոքրիկ պատասխիկը, ոչ ոքի մըտքով չէր անցնի, թե Արուսյանի գրական ժառանգության հետ որևէ առնչություն ունի «Կովկաս»-ում տպված այդ գրվածքը:

Եվ իբրեք կարելի է, որևէ հիմք կա «Կովկաս»-ում տպված «Ադելաիդան», որն անստորագիր է՝ վերագրել Արուսյանին, ելնելով միայն այն փաստից, որ հեղինակի արխիվում պահպանված է նույն գրվածքի սկզբի պատասխիկը:

Մինչև այժմ հայտնի չի եղել, որ Արուսյանը որևէ կապ է ունեցել «Կովկաս» թերթի հետ, նկատի ունենալով այդ թերթի գրական-գաղափարական ուղղությունն իբրև կղերա-պահպանողական օրգանի, որը ղգալի չափով կովկասյան փոխարքայական «Кавказ» թերթի հայերեն պատճենն էր:

Վաղուց ի վեր հայտնի է Արուսյանի աշխատակցությունը «Кавказ» թերթին: Իսկ «Կովկասին» աշխատակցելու մասին ոչ մի վկայություն ու հիշատակություն չկա՝ Արուսյանի այնքան հարուստ անձնական նամակագրության ու պաշտոնական գրագրության մեջ:

Այնուամենայնիվ բնական հարց է առաջ գալիս, որ եթե Արուսյանը կարող էր աշխատակցել Կովկասի փոխարքայական պաշտոնական ուսուերեն օրգանին, ինչո՞ւ նա ցանկություն ու պահանջ չէր ղգա աշխատակցելու նաև իր ժամանակի կովկասյան միակ հայերեն պարբերականին՝ «Կովկաս» շաբաթաթերթին (որի խմբագիրներն էին Հ. Կարենյանը և Արզանյանը): Համենայն դեպս փաստ է «Ադելաիդայի» տպագրվելն այդ թերթի էջերում, ինչպես և նրա անավարտ մնալը, որը շատ ուշագրավ մոմենտ է Արուսյանի գրական հասարակական գործունեության մեջ:

Համառոտակի անդրադառնա՞նք այն հարցին, թե ինչ հանգամանքներում է սկսվել «Ադելաիդայի» տպագրությունը և վերջինիս ընդհատումը: Այս հարցին անվերապահ ճիշտ պատասխանելու համար որևէ ուղղակի վկայություն չկա: Բայց կան անուղղակի տվյալներ, որոնք կարող են լույս սփռել մեզ հետաքրքրող այս հարցի վրա:

Մենք նկատի ունենք այն վկայությունները, որոնք վերաբերում են Արուսյանի՝ 1844—47 թ. թ. ընթացքում Երևանից Թբիլիսի կատարած այցելություններին և Թբիլիսիի հետ՝ այդ տարիներին Արուսյանի ունեցած կապերին: Հայտնի է, որ Հ. Աբիխի ճանապարհորդությունը Հայաստանում ծրագրելու առթիվ, Արուսյանը 1844 թ. ապրիլի վերջերին եղել է Թբիլիսիում ու այնտեղից նա առաջնորդել և ուղեկցել է հիշյալ գիտնականին՝ ուսումնասիրելու Հայաստանը երկրաբանական տեսակետից: Բայց այդ ժամանակ դեռ ոչ «Кавказ»-ը և ոչ էլ «Կովկասն» էր հրատարակվում, այդ երկու պարբերականների էլ հրատարակությունն սկսվում է 1846 թվի սկզբից՝ հունվարից, միաժամանակ՝ 7-օրյա պարբերականությամբ:

Այդ թերթերի հրատարակության հենց առաջին օրերից Արուվյանը ցանկություն ու մտադրություն է ունեցել աշխատակցելու և իր աշխատակցությունն սկսել է «KABKA3»-ից, որին, ինչպես վերևում նշեցինք՝ նա ուղարկում է տպագրելու իր «կազմած մի քանի դիտողությունները» «տեղիս (=Երևանի) օդի բարեխառնության մասին»:¹

Պետք է ենթադրել նաև, որ Արուվյանը մտադրվել է միաժամանակ աշխատակցել և «Կովկաս» թերթին, ըստ որում նկատի ունենալով այդ թերթի պաշտոնական լեզուն (գրաբար), երևի հարմար է դառնում իր աշխատակցությունն այստեղ սկսելու «Ադելաիդայով», որն՝ ինչպես իր «Օդերևութաբանական տեղեկությունները», ուղարկել է գուցե ծանոթ մարդկանց միջոցով, հնարավորություն չունենալով ինքն անձամբ հանձնելու այն՝ խմբագրության:

Բայց եթե ձեռագիրը տպագրության հանձնելիս Արուվյանը անձամբ չի եղել Թբիլիսիում, ապա նրա տպագրության ընդհատումը զուգադիպում է Արուվյանի՝ 1847 թ. հունվարի սկզբին այնտեղ լինելուն: Ավելին, կարելի է ենթադրել, որ Արուվյանի հենց այդ այցելությունը Թբիլիսի՝ բացասական առումով բախտորոշ նշանակություն է ունեցել «Ադելաիդայի» շարունակության տպագրման համար: «Սովետական Հայաստան» թերթում տպված մեր հոդվածում (1948 թ. հունիսի 2-ի №-ում) մենք ենթադրաբար գրել էինք, թե՝ «Ադելաիդայի» տպագրության դադարեցումն ըստ երևույթին եղել է, ի թիվս այլ պատճառների, գուցե և այն պատճառով, որ 1847 թ. հունվարին... թերևս Արուվյանի անձնավորությանը վերաբերվող քաղաքական նկատառումներ՝ հարկադրել են խմբագրությանը դադարեցնելու մեծ լուսավորչի գրչին պատկանող այդ երկի շարունակության տպագրությունը: Նշել էինք նաև, որ «Կովկասի» հետագա համարներից ոչ մեկում որևէ ակնարկ չկա «Ադելաիդայի» մասին, ամբողջովին լուրջյան է մատնված այդ փաստը:

Այդ մասին ոչ մի հիշատակություն չկա նաև Արուվյանի արխիվում պահպանված նյութերում: Գուցե եղել են հիշատակումներ՝ Արուվյանի մեզ չհասած անհայտ նամակներում ու գրություններում, որոնց թիվը բավականաչափ մեծ է (այդ մասին կանգրադառնանք առանձին):

1846 թվի ընթացքում Արուվյանը բազմիցս դիմում է դպրոցների կուլկասյան վերատեսչին, թույլտվություն խնդրելով Թբիլիսի գնալու (տես «Դիվան Խ. Արուվյանի» հ. Ա, 1941 թ., էջ 174, 176, 178): Բայց Արուվյանի բոլոր այդ դիմումներն ու խնդիրները խստորեն մերժվում են՝ այն պատճառաբանությամբ, թե իբր Արուվյանը պետք է դպրոցի վերանորոգումն սկսի ու ավարտի և հետո թույլտվություն ստանա Թբիլիսի գնալու համար: Վերջապես նույն տարվա վերջերին՝ դեկտեմբերի 11-ին՝ Արուվյանը ավարտած լինելով դպրոցի շենքի պահանջվող վերանորոգումները, նորից՝ այս արդեն չորրորդ անգամ, դիմում է վերատեսչին նույն խնդրով՝ թույլտվություն ստանալ իր արձակուրդի հաշվին 14 օրով Թբիլիսի գնալու:² Այս անգամ էլ սակայն, Արուվյանի դիմումը մերժվում է, հակառակ այն խոստման, որ տված է եղել վերատեսուչը Արուվյանին դեռ տարվա սկզբին

¹ «Դիվան Խ. Արուվյանի» հ. Ա, էջ 172:

² Նույնը, էջ 178:

«հունվարի 5-ի № 12 առաջագործությամբ», որի մասին հիշեցնում է Աբովյանն իր վերջին դիմումի մեջ:

Նորից մերժում ստանալով, Աբովյանն այս անգամ արդեն այլևս չի սպասում թույլտվության և 1847 թ. հունվարի 5-ին ինքնակամ գնում է Թբիլիսի:

Եղած գրությունները ոչինչ չեն ասում կոնկրետ, թե Աբովյանն ինչու էր վճռել անպայման այդ թվականին (1846 թ.) 14 օրով Թբիլիսի գնալ և այնտեղ թնչ կարևոր գործով է զբաղվել,—նույնպես հայտնի չէ: Բայց հայտնի է, որ նա Թբիլիսիում ներկայացել է ուսումնական մասի կառավարչին: Հասկանալի է, որ ցարական չինովնիկը ուրախությամբ չէր դիմավորի իր անհնազանդ ստորադրյալին: Եվ ահա մի քանի օր հետո, ն. թ. հունվարի 11-ին Աբովյանն ստանում է դպրոցների վերատեսչի գրությունը, որով նրան արվում է «հանդիմանություն» «Անդրկովկասի ուսումնական մասի պ. կառավարչի՝ հունվարի 7-ի № 16 թղթի» հիման վրա, «առանց նախապես իշխանության թույլտվությունն ստացած» Թբիլիսի գնալու համար և առաջարկվում «անմիջապես վերադառնալ պաշտոնատեղին»:¹

Հայտնի չէ թե Աբովյանը Թբիլիսի եղած ժամանակ երբ է ներկայանում ուսումնական մասի կառավարչին՝ ժամանելուն պես, թե՞ հետո: Բայց հայտնի է, որ նա մնացել է այնտեղ 7—8 օր միայն և հանդիմանություն պարունակող գրությունն ստանալու հաջորդ օրն իսկ՝ վերադառնում է Երևան: Այդ մասին է վկայում Աբովյանի մի անթվակիր գրությունն ուղղված դպրոցների վերատեսչին՝ իբրև անմիջական պատասխան իր ստացած հանդիմանագրի² հայտնելով, որ ինքը հրաժարվում է աշխատանքից, անկարող գտնելով այլևս նման պայմաններում աշխատելը:

Կարևոր է հիշել նաև, որ ինչպես հայտնի է, նախ քան Թբիլիսի գնալը՝ 1846 թ. հունիսի վերջերին, Աբովյանը հնթարկվում է «երեք օրվա կալանքի պատժի» Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսչի «առաջագործության հետևանքով», «նորին պայծառափայլություն կովկասի կառավարչապետի կամքով», այն «հանցանքի» համար, որ իբր նա՝ Աբովյանը՝ «տգեղ վարմունք» է ցուցաբերել «Ներսես կաթողիկոսի Երևան մուտք գործելու ժամանակ»:

Բայց իրականում, ինչպես ասում է Աբովյանը՝ Երևանից դրած իր բացատրականում (1846 թ. հուլիսի 18-ին), «զրա պատճառն այն անախորժ դեպքն է, որ տեղի է ունեցել իմ և տեղիս գավառապետի միջև, մասնավորապես անցյալ (=1845 թ.) տարվա հանդիսավոր ակտի ժամանակ...», որի մասին Աբովյանը ն. թ. նոյեմբերի 24-ի իր «№ 126 թղթով» ղեկուցել է դպրոցների վերատեսչին:³

Աբովյանի հետ պատահած ահա այդ «անախորժ դեպքերը» չէին կարող չանդրադառնալ և նրա գրական գործունեության վրա: Մենք հնարավոր ենք համարում, որ «Աղելաիդայի» տպագրության ընդհատվելն ուղղակի կապ ունի հիշյալ «անախորժ դեպքերի» հետ: Ըստ որում կամ դպրոցների ուսումնական մասի կառավարչի միջամտությամբ՝ «կովկասի» խըմ-

¹ «Դիվան», էջ 178:

² Նույն տեղում, էջ 221:

³ Նույն տեղում, էջ 175:

բաղադրությանն առաջարկվել է դադարեցնել հիշյալ երկի տպագրության շարունակությունը և կամ հենց ինքը խմբագրությունը՝ «շրջահայաց» լինելով, տեղեկանալով Արուստյանի հետ պատահած այնքան «անախորժ դեպքերի» մասին, իսկույն դիրքորոշվում է, այլևս թույլ չտալով «Աղելախիզայի» «շարունակությունն ի միևս թերթն»։ Եվ իրոք, դեպքերի զուգադիպությունն այնքան ակնհայտ է, որ այլ ենթադրություն չի կարող արվել։ Այսպես. «Աղելախիզան» սկսել է տպագրվել «Կովկասի» 1846 թ. դեկտեմբերի վերջին՝ 49-րդ համարում։ Առաջին գործողության շարունակությունը տպվել է թերթի հետևյալ՝ 1847 թ. №-ում, որ լույս է տեսել նույն թվի հունվարի 4 ին։ Ինչպես նախորդ, նույն և այս №-ում՝ խմբագրությունը նշել է «Շարունակությունն ի միևս թերթն»։ Այդ «մյուս թերթը»՝ այսինքն լրագրի հաջորդ՝ 1847 թվի 2-րդ համարը, ուր լինելու էր պիեսի շարունակությունը, լույս է տեսել № 1-ից 7 օր հետո՝ հունվարի 11-ին։ Իսկ Արուստյանը Թբիլիսի է գնում հունվարի 5-ին։ Ուսումնական մասի կառավարչի գրությունը դպրոցների վերատեսչին գրվում է նույն հունվարի 7-ին, դրա հիման վրա վերատեսուչը գրում է Արուստյանին հունվարի 11-ին, այսինքն նույն օրը, երբ լույս է տեսել «Կովկասի» հերթական համարը (№ 2-ը), արդեն առանց «Աղելախիզայի» խոստացված շարունակությունը։

Հետևաբար «Աղելախիզայի» մնացած մասի տպագրությունն անկասկած արդելվել է Արուստյանի հետ նույն շրջանում պատահած «անախորժ դեպքերի» առնչությամբ։

Իսկ ինչ է ներկայացնում «Կովկասում» տպվածը Արուստյանի արխիվում պահպանված պատառիկի համեմատությամբ։

Արուստյանի արխիվում պահպանված հատվածի և «Կովկաս» թերթում տպագրվածի համապատասխան մասի համեմատությունը ցույց է տալիս զգալի տարբերություններ, որոնք կարող են համարվել նույն թարգմանչի երկու անգամ կատարած թարգմանության տարբերություններ։

Ցույց տալու համար, թե ինչ բնույթի և ինչ չափի են այդ տարբերությունները, բերենք դրանցից մի քանի օրինակ։ Նախ՝ վերնագիրը։ Արուստյանի արխիվում պահպանված հատվածի վերնագիրն այսպես է. «Աղելախիզա ֆոն Վուլֆինգեն, կամ յիշատակարան բարբարոսութեան երեք—տասաներորդ դարու», իսկ «Կովկասում» տպվածի վերնագրում «յիշատակարան»-ի փոխարեն՝ ասված է՝ «առանցազիր»։

Այստեղ գործող անձանց ցանկում տարբեր է նաև գլխավոր հերոսների ազգանվան վերջավորությունը՝ «Վուլֆինգինենան», բայց բուն տեքստում պատահում է նաև՝ առանց եան վերջավորության՝ ֆոն Վուլֆինգեն։

Արուստյանի ինքնագրում երկը կոչվում է «Եղերեղությունն ի 4 խաղ», իսկ «Կովկասում»՝ «Ե չորս արկած»։ Առաջինում գործող անձինք կոչվում են «խաղացող անձինք», իսկ երկրորդում՝ «դերասանք»։ Նրանց անուններն ու կոչումները նույնպես որոշ չափով տարբեր են։ Այդ տարբերությունները կարելի է տեսնել հետևյալ զուգահեռ համեմատությունից.

Արուսյանի ինֆուզորում № 11 ձեռ.

Խ ա ղ ա ռ ա ջ ի ն

Տեսարանն է բաց տեղի մի ի գեղջ միում հեթանոսաց, ի յետին կողմն տեսարանին խորտակեալ դնի կուռքըն առիւծագլուխ, լանջք նորա մորթապատ, յաջոյ ձեռին կալեալ դմահակ. ի գլուխն ունի զթռչուն, նման դադի... յերկուս կողմունս տեսարանին գտանին մարմինք կողոպտեալք, ոմանք ևս այրեալք, խուղք ծխապատք և աւերեալք:

Տ Ե Ս Ի Լ ա ռ ա ջ ի ն

Թեօքալդ և զինակիրն (դիմեն ընդ աւերակս կոյս)

«Կովկաս» № 49, 1846 թ.

Դ ի պ վ ա ծ ա ռ ա ջ ի ն

Տեսարանն առաջի առնէ զաւերակս գեղջն կռապաշտից. ի յետին կողմն տեսարանին կայանկեալ տապաստ դրօշեալ առիւծագլուխ, կուռք իւր պատեալ մորթովք, յաջոյ ձեռին ունի զկայծակունս, ի գլուխն զթռչուն նման սագի, յաջմէ և յահեկէ մերկացեալ և խանձոտեալ դիակունք, և հիւղք կիսախարխուլ և ծխեալք:

Վ ա ր ա գ ու յ ր Ա.

Տէոքալդ և զինակիր (եւանեն ի միջոյ աւերակացն)

Այսքանն էլ բավական է որոշ գաղափար կազմելու Արուսյանի ինքնագրի և «Կովկաս» թերթում տպւածի միջև եղած տարբերությունների մասին: Այս համեմատությունը ցույց է տալիս, որ տարբերություններն իրոք զգալի են: Բայց նկատի ունենալով հենց այդ տարբերությունները՝ կարելի է ենթադրել, որ «Կովկասում» եղածը տպագրվել է Արուսյանի հետագա, ամբողջական ինքնագրից, որն ըստ երևույթին մնացել է հիշյալ լրագրի արխիվում և մեզ չի հասել: Իսկ Արուսյանի արխիվում պահպանվածը (№ 11 ձեռագիրը) կարելի է համարել հեղինակի կատարած թարգմանության նախընթաց սկսվածքը, որ կիսատ է թողել նա, ու հետո նորից սկսել և ավարտել թարգմանությունը՝ հանձնելով այն հիշյալ լրագրին տպագրելու համար:

«Վերք Հայաստանի» հայտնի «Հառաջաբանում» Արուսյանն ասում է. «ինչգիրք ասես՝ որ չեմ սկսել թարգմանիլ ու կիսատ թողալ...»¹ Այս խոստովանության հիման վրա կարելի է ենթադրել, որ հեղինակի արխիվում «Աղելաիդայի» պահպանված պատառիկը հենց այդ սկսած ու կիսատ թողնված թարգմանություններից մեկն է:

Բայց եթե, մինչև իսկ հաստատապես պարզվի, որ «Կովկասում» տպվածը Արուսյանին չի կամ այդ տպված հատվածի մեջ անհայտ ինքնագիրը նրա ստորագրությունը չի կրում, այնուամենայնիվ առայժմ դրանով միայն կարելի է մոտավոր գաղափար կազմել այդ երկի բովանդակության ու բնույթի մասին, որը գրվել է Արուսյանի ուշագրությունը: Բայց մենք չենք կասկածում, որ «Կովկասում» տպագրվածը Արուսյանի գրչին է պատկանում և ոչ մի այլ հեղինակի:

Պահպանված ձեռագիրը հատվածի և տպագրվածի համապատասխան մասի միջև եղած լեզվական խմբագրական տարբերությունները հիմք չեն տալիս «Կովկասում» տպվածը համարելու այլ հեղինակի թարգմանություն, մանավանդ որ այդ տարբերությունները շատ փոքր ու աննշան

¹ Խ. Արուսյան—Ընտիր երկեր, հ. 1, 1939 թ., էջ 6:

են Աբովյանի մի այլ թարգմանություն երկու տարբեր վարիանտների («Օվսաննա» և «Լինդա») միջև եղած տարբերությունների համեմատությունում: (Տես Աբովյանի «Երկերի լիակատար ժողովածու», հ. 4-րդ, էջ 263—285 և 295—311):

Վերևում ասացինք, որ հայտնի չէ թե ումից է թարգմանված այս երկը: «Աղելախղայի» աղբյուրը փնտրելիս՝ գրականության պատմության ուսմանը աղբյուրներում հանդիպեցինք երկու գրվածքի, որոնց վերնագրերում հիշվում է Աղելախղա անունը:

ա) „Сестра Аделейда, ее заблуждения, слабости и раскаяние, перевод с франц. яз. Москва, 1789 г.

Այս երկը հիշատակվում է Ն. Ի. Նովիկովի (1744—1818) հրատարակչական գործունեությանը վերաբերող աշխատություններում¹ և ուսու գրականության բիրտգրաֆիաներում:²

Այդ աղբյուրներում չի հիշատակված հիշյալ երկի հեղինակի անունը՝ իմացվում է միայն, որ դա թարգմանություն է ֆրանսերենից:

բ) Նույն անունը (Աղելախղա) պարունակող վերնագրով մի գրվածք ունի 18-րդ դ. ֆրանսիական լուսավորության հայտնի ներկայացուցիչներից մեկը՝ Ժան Ֆրանսուա Մարմոնտելը (1723—1799), որի այդ գրվածքի լրիվ վերնագիրն այս է. «Ալլիական հովվուհի Աղելախղան»: Ակադեմիկոս Ն. Ս. Դերժավինն իր «Բուլղարիայի պատմության» 3-րդ հատորում հիշատակում է այդ գրվածքը, իբրև սերբական աղգային զարթոնքի էպոխայի խոշորագույն լուսավորիչներից մեկի՝ Դոսիֆեյ (Դմիտրի) Աբրազովիչի (1743—1811 թ.թ.) թարգմանություն,³ որ կատարված է XIX դ. սկզբին: Այդ գրվածքներից ոչ մեկը չկա Նրեանի գրադարաններում, որպեսզի կարելի լիներ ստուգել, թե Աբովյանի «Աղելախղան» որևէ առնչություն ունի՞ այդ երկերի հետ: Հիշյալ պատմագրական աղբյուրներն էլ կոնկրետ գաղափար չեն տալիս այդ գրվածքների բովանդակության մասին: Իմացվում է միայն, որ դրանք դրամատիկական երկեր չեն, ուրեմն Աբովյանի աղբյուրը եթե դրանք են, ապա «Աղելախղա ֆոն Վուլֆինգենյանը» թարգմանություն չէ, այլ ինքնուրույն ստեղծագործություն, որի մեջ գուցե օգտագործված է ասենք, Մարմոնտելի կամ մյուս անհայտ հեղինակի երկի նյութը—սյուժեն: Համենայն դեպս առայժմ որոշակի ոչինչ չենք կարող ասել Աբովյանի «Աղելախղայի» աղբյուրի մասին:

Այդպիսով, Աբովյանի երկերից «Աղելախղա ֆոն Վուլֆինգենյան» եղբերգությունը առայժմ մեզ հայտնի միակ գեղարվեստական գործն է, որ սկսել է ապագրվել հեղինակի կենդանության օրով, բայց այն էլ, դժբախտաբար անավարտ մնացել: Սակայն անհավանական չէ, որ այլ նյութեր ևս ապագրված լինեն Աբովյանին ժամանակակից հայ և ուսումնասիրում, որ մեզ համար գեղես անհայտ են մնում:

¹ В. П. Семенников—Книгоиздат. деятельность Н. И. Новикова и типографич. компании, 1921 г.

С. Г. Светлов—Издательская деятельность Н. И. Новикова. 1946 г.

² В. С. Сопиков—Опыт российской библиографии, ч. IV. 1905 г., стр. 87.

³ Академик Н. С. Державин—История Болгарии, том III, 1917 г., стр. 75.

4.

Իսկ ինչ է տպագրվել Արուստանի գեղարվեստական երկերից նրա ողբերգական կորստից հետո՝ հաջորդ երկու տասնամյակում՝ 50—60-ական թվականներին։ Առաջին հայացքից այս հարցը էլ ավելի է թվում անտեղի։ Միթե լրիվ չափով հայտնի չէ թե ինչ է տպագրվել։ Չարմանալի է, բայց փաստ է, որ այդ երկու տասնամյակի ընթացքում պարբերական մամուլում Արուստանի մի քանի երկերի տպագրված լինելը նույնիսկ արուստանագետների համար կարելի է «հայտնադործություն» համարել։

Այս առնչությամբ նախ տեղին ենք համարում այստեղ վերհիշել Արուստանի մահից երկու տարի հետո՝ 1850 թ. մարտի 31-ին Չմյուռնիայի «Արշալույս Արարատյան» լրագրում տպագրված նրա «Աշխարհիկ բարբառ երևանցի հայոց» փոքրիկ պատմվածքի հայտնադործության պատմությունը։ Բարբառաբար այդ լրագրի թե այդ և թե նախորդ ու հետագա տարիների լրիվ կոմպլեկտները կան Երևանում՝ Մատենադարանում, ուր արուստանագետները կարող էին հանդիպած լինել Արուստանի հիշյալ պատմվածքին։ Տպագրելով Արուստանի այդ պատմվածքը, «Արշալույս Արարատյանի» խմբագրությունը վերնագրի տակ նշել է՝ «Գրեալ ի պատուելի Մաշատուր վարժապետէ Արուստան»։

Դեռ 1861 թ. «Կոռնկ հայոց աշխարհի» ամսագրի հուլիսյան գրքում Մ. Տեր-Աղաբյանն իր հայտնի հոդվածում («Մեկ քանի խոսք Արուստանի վերա») հաղորդում է, որ՝ «Արշ. Ար.» լրագրի 1850 թ. 31 մարտի 160 համարումը (պետք է լինի 360, Ա. Ա.) տպված է մի փոքր պատմություն, իբրև օրինակ երևանցի աշխարհորեն բարբառի։ Մենք չենք իմանում, թե ով է հասցրել այս հոդվածը հարգելի հրատարակչին, բայց պետք է ասել, որ նրա մեջ մի քանի տեղերում Տաճկաստանի հայերի ոճ է դործ դրված և տառերի փոփոխություն»¹։

Մ. Տեր-Աղաբյանից հետո 32 տարի անց, 1893 թ., Արրահամ Այվազյանն իր հայտնի «Շար հայ կենսագրությանց» աշխատության Բ. հատորում Արուստանին նվիրված կենսագրական հոդվածում (էջ 76—90՝ «Քանաքեռցի Մաշատուրը») նույնպես հիշատակում է «Իդմիրի «Արշ. Արարատյան» լրագրում 160 թվոյն մեջ երևանու գովառարարառով տպված փոքրիկ պատմություն մը»²։ Նույն հիշատակումն արված է նաև Արուստանի «Երկերի» 1897 թվի հրատարակության՝ Ստ. Տեր-Սարգսյանի գրած առաջաբանում և այլն։ Ահա, այս ամենից հետո՝ 1941 թ. մայիսին, պատմաբան ընկ. Մ. Ներսիսյանն էլ «Ա.Հ.» թերթում հաղորդում է, որ ինքը Լեոյի արխիվը նայելիս, հանդիպել է «Արշ. Ար.» թերթի մի համարի, որ պարունակում է Արուստանի վերահիշյալ պատմվածքը (տես «Ա.Հ.» 1941 թվի մայիսի 10-ի համարը)։ Արուստանի այդ պատմվածքի հեղինակային ինքնագիրը չի պահպանվել։ Բայց զարմանալի է, որ Արուստանի երկերի Դ. հատորում հեղինակի հիշյալ պատմվածքի մասին գրված ծանոթագրության միակ աղբյուրը

¹ «Կոռնկ հայոց աշխարհի», 1861 թ. հուլիս, էջ 541։

² Ա. Այվազյան—Շար հայ կենսագրությանց. Բ. հատոր, 1893 թ. էջ 87։ Ըստ երևույթին Այվազյանն անձամբ չի կարդացել Արուստանի պատմվածքը «Արշ. Արարատյանի» մեջ, այդ երևում է նրանից, որ նա թերթի №-ը ճիշտ ցույց չի տալիս, այլ կրկնում է Տեր-Աղաբյանի տխուր № 360-ի փոխարեն նշելով № 160։

եղել է ընկ. Մ. Ներսիսյանի վերոհիշյալ հաղորդումը: Բայց «Աշխարհիկ բարբառից» ավելի քան մեկ տասնամյակ հետո տպագրված մի քանի այլ երկերի էլ տպագրված լինելը նույնպէս «նորութիւն» է ոչ միայն ընթերցող հասարակութեան, այլև արուստիանագետների համար:

Այսպէս ահա, Արուստիանի ակադեմիական հրատարակութեան այդ (հեղինակի արձակ երկերն ամփոփող) հատորից դուրս են մնացել հեղինակի երկու արձակ գրվածք, որոնք տպագրվել են Արուստիանի անհայտացումից 16 տարի հետո, 1864 թվին, Պետրոս Սիմոնյանի «Մեղու Հայաստանի» շաբաթաթերթում, իսկ մինչ այդ ու նրանից հետո նրանցից մեկը հիշատակվել է Արուստիանի վերաբերող մի քանի հոգվածներում, բայց ոչ իբրև տպագրված, այլ իբրև անտիպ երկ: Մենք նկատի ունենք «Ազնես. թղթով պատմութիւն» վերնագրով նամականի պատմվածքը, տպագրված «Մեղու Հայաստանի» 1864 թ. №№ 12, 13, 14, հեղինակի շատ հետաքրքրական ու արժեքավոր նախաբանով, որը հիշեցնում է մասամբ «Վերք Հայաստանի», մասամբ «Պարապ վախտի խաղալիքի» ու «Ֆեոդորա կամ որդիական սեր» դրամայի նախաբանները: Մյուսը՝ «Ազնվամտութիւն և շնորհակալութիւն» վերնագրով պատմվածքն է. տպված՝ նույն «Մեղու Հայաստանի» 1864 թ. №№ 14, 15: Երկուսն էլ աշխարհաբար են, գրված, ըստ երևույթին «Վերքից» անմիջապէս հետո և երկուսի էլ ինքնագրերը դժբախտաբար չեն պահվել Արուստիանի մեզ հասած արխիվում: Այդ նշանակում է, թե նրանք ևս «Աղեւլախդայի» ամբողջական ձեռագրի բախտին են արժանացել, այսինքն՝ մնացել են «Մեղու Հայաստանի» խմբագրութեան կամ խմբագրի և կամ հրատարակչի արխիվներում ու անհայտացել:

Արուստիանի այս երկերի մասին հիշատակում կա ամենից առաջ Մ. Տեր-Աղաբյանցի վերոհիշյալ հոգվածում («Կոռնկ հայոց աշխարհի» 1861 թ. հունիս, էջ 546), երբ այդ երկերը դեռ չէին տպագրվել: Ապա հիշատակվում են Ա. Այվազյանի «Շար. հայ կենսագրութեանց» նույն գրքում (էջ 88), Արուստիանի «Երկերի» 1897 թ. հրատարակութեան առաջաբանում (էջ 34—36), հերթականութեամբ չորրորդ անգամ Արուստիանի «Դիվանի» Ա. հատորին կցված նյութերի ցանկում (էջ 363) և վերջապէս 5-րդ անգամ նրանք հիշատակվում են վաստակավոր արուստիանագետ Երվանդ Շահազիզի 1945 թ. հրատարակված աշխատութեան մեջ («Խ. Արուստիանի կենսագրութիւնը», էջ 99): Բայց զարմանալին այն է, որ այդ բոլոր հիշատակումները անելիս, հիշյալ արուստիանագետներից ոչ մեկը ցույց չի տալիս, թե երբ և ուր են Արուստիանի այդ երկերը տպագրվել: Տեր-Աղաբյանը հիշատակել է դրանք մինչև նրանց տպագրվելը, անձամբ տեսած լինելով հեղինակի ձեռագրերը: Արուստիանի ժառանգների մոտ, նրա մյուս երկերի ձեռագրերի հետ միասին, իսկ մյուս հեղինակները (Ա. Այվազյան, Ստ. Տեր-Սարգսյան, Ե. Շահազիզ) ելնում են միայն Տեր-Աղաբյանի հոգվածից, իրենք անձամբ կարդացած չլինելով այդ երկերը ոչ հեղինակի արխիվում և ոչ էլ տպագրված՝ «Մեղու Հայաստանիում», ուր այդ երկերը կրում են հեղինակի լրիվ ստորագրութիւնը («Ազնեսի» վերջում՝ «Թարգմանեաց Խաչատուր Արուստիան»), մյուս պատմվածքի վերջում՝ «Աշխատասիրեաց Խաչատուր Արուստիան»): Իսկ որ «Ազնես թղթով պատմութիւնը» ունի նաև նախաբան, այդ արդեն «Ազնեսի» հետագա հիշատակողները չեն իմացել Մ. Տեր-Աղաբյանն էլ այդ նախաբանի մասին չի նշել, թեև օգտագործել, մեջբերում է կատարել

նրանից իր հողվածում՝ առանց ցույց տալու բուն աղբյուրը և դրանով զարմանք ու տարակուսանք առաջացնելով հետագա շրջանի բանասերների մեջ: Այդպիսով, տպագրվելուց հետո էլ, ավելի քան ութսուն տարի, բոլորովին անհայտ է մնացել այդ ծավալով փոքր, բայց Արուսյանի համար շատ բնորոշ և արժեքավոր նախաբանը, որը մենք անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ մեջբերել ամբողջությամբ:

«Էս ողբալի պատմության միտքն էն ա, որ մեկ աղնվական տղա, երևելի ազգի որդի, մարդկանց մեջ ընկնելով էն տեղն ա հասնում, որ ավագակ ա դառնում: Բայց էս ավագակ ժամանակն էլ իր աղնվությունը, բարեսրտությունը չի թողնում: Վերջապես մեկ աղջիկ ա սիրում, փախցնում, չար ընկերների խոսքովը սարումը մենակ թողում, ինքն էլ հետո ձեռք ա ընկնում: Ինչքան պատիժ, խոստմունք նրան անում են, որ ընկերներին մատնի, չի անում ու վերջը ինչ գիշեր որ իր սիրած աղջիկն ա մեռնում, էն գիշերն էլ սա է հոգին տալիս: Սրա գրողը մեկ երևելի կին ա, որ շատ գրքեր ունի շինած: Թող կարդացողը էնգուր չի մտիկ անի, որ ես աշխարհաբար եմ շրջել ու դեռ փոքր կոշտ ա: Թող զարմանա, թե կնիկ արմատն էլ Եվրոպիումը դալամ ածել գիտի:

Ա՛խ, երաբ, ինչ սրտով որ գիշերը քունս կտրած, էսպես բաները գրում եմ, մուրադս տեղը կհասնի՞, թե չէ: Գրաբառ լավ, օտալ ես էլ գիտեմ, ամա ես էլ ուզում եմ, որ մեր խալիսը օգուտ ունենա, մեր աղնիվ աղգը, որ մինչև էսօր լեզուն փակվել, գրաբառը չի կարում սովորել, չի հասկանում, աշխարհաբառ լեզուն էլ գիտցողի աչքին փուշ ա երևում, լեղի, թեև ինքն էլ հենց էն լեզվովն ա իր սիրտը, հոգին հայտնում: Քո լեզուն եմ լսել Լեռնիսությունիցս, իմ սիրելի աղգ, քո քաղցր լեզվովն ա սիրտս բաց էլել: Լեզուն դարդակ բառը չի, հոգին ա մարդիս: Թող դու հասկանաս և իմանաս, որ քո հետ խոսալը ինձ համար ավելի քաղցր ա, քանց մեծ մեծ գրաբառ կոտրատել, էլ սրտումս դարձ չի մնալ: Տասը հազարը թող հասկանան ու կարդան, մեկ քանի ջուխտ ու կենտ խոսողի ասածին ու ծիծաղելուն գըլուխս քաշ արած մտիկ կանեմ: Ամենի սրտին դիր դալ չի ըլիլ: Ամա ցափն էն ա, որ բազի գիտուն մարդ, որ մեկ դարդակ թասկերա էլ, ոչ աշխարհաբառ, ոչ գրաբառ օրինավոր չի կարող գրել, սաղմոսը կարդալիս էլ շատ գիր ու բառ սաղ սաղ ա կուլ տալիս, նա էլ ա մարդի վրա խոսում: Բերանն ապրի՞մ:

Ահա այս նախաբանից հետո՝ թերթի հաջորդ էջի սկզբից սկսվում է «Ազնես. թղթով պատմությունը»: Առաջին հայացքից դժվար է նկատվում, որ «Բանասիրական» վերնագրի տակ նախորդ էջում տպված այդ նախաբանը կարող է որևէ կապ ու առնչություն ունենալ հաջորդ էջում տպված նամականի պատմվածքի հետ, մանավանդ որ խմբագրության կողմից ոչ մի նշում ազնարկ չի արված այդ մասին:

Այնուամենայնիվ դժվար է հավատալ, որ ինչպես «Ազնեսը», նույնպես և նրա մեծարժեք նախաբանը հետագա բանասերների աչքից վրիպել է: Բայց որ իրոք արուսյանագետ-բանասերները չեն նկատել այդ նախաբանն էլ՝ բերենք հետևյալ շատ համոզիչ փաստը: Քիչ առաջ նշեցինք, որ այդ նախաբանը Մ. Տեր-Աղաբյանն օգտագործել է իր հողվածում, բայց

¹ «Մեղու Հայաստանի», 1863 թ. № 12, էջ 101, «Բանասիրական» վերնագրի տակ:

բուն աղբյուրը ցույց չի տվել և շփոթեցրել է հետագա բանասերներին: Նա իր հոգվածում մեջբերումներ է կատարում մեծ մասամբ «Վերք Հայաստանի» «Հառաջաբանից» և բուն վեպից, «Պարապ վախտի խաղալիքի» «Հառաջաբանի» և այլ աղբյուրներից: «Վերքի» «Հառաջաբանից» բերված քաղվածքից անմիջապես հետո, Տեր-Աղաբյանը մի քաղվածք էլ բերում է այն ժամանակ դեռ անտիպ «Ազնեսի» նախաբանից (ամա ես էլ ուզում եմ...) բառերից սկսած մինչև վերջ), բայց իբրև աղբյուր ցույց է տալիս դարձյալ «Վերք Հայաստանի» «Հառաջաբանը»: Եվ ահա 36 տարի հետո՝ Աբովյանի «Երկերի» 1897 թվի հրատարակության խմբագիրը և նույն հատորի առաջաբանի հեղինակ Ստ. Տեր-Սարգսյանը, կարդացած չլինելով 36 տարի առաջ տպագրված «Ազնեսն» իր նախաբանով՝ դարմանք ու տարակուսանք է հայտնում, թե Տեր-Աղաբյանը որտեղից է վերցրել այդ կտորը, քանի որ ցույց տրված աղբյուրում («Վերքի» «Հառաջաբանում») այդպիսի տողեր չկան: Այդ առթիվ նա գրում է. «Մի բան՝ որ մեզ շատ դարմացրեց և որի հիշատակությունն այստեղ մենք ավելի քան ի դեպ ենք համարում, այս է. Մ. Տեր-Աղաբյանի հայտնի հոգվածում, «Վերք Հայաստանում, Ողբ հայրենասիրում» հառաջաբանից հանված՝ հայտնի պարբերությունը շարքում մի այնպիսի կտոր էլ է բերված, որ ոչ առաջին տպագրության մեջ, ոչ էլ պարոն Վարդան՝ Աբովյանի ուղարկած պատճենում չկա: Ահա այդ կտորը, որ «Կռունկի» 1861, հունիսի 549 էջի 5-րդ տողի «Բեղարում...» բառից և երկու կետից հետո սկսելով վերջանում է նույն էջի 17-րդ տողի վերջին բառով ու հոգվածագրին ունի երեսում գրած ծանոթությամբ ցույց է տված այսպես՝ «Վերք Հայաստանի» երես 9»:¹

Այնուհետև Տեր-Սարգսյանը մեջ է բերում «Ազնեսի» նախաբանի նույն այն հատվածը, որ Տեր-Աղաբյանը մեջ է բերել իր հոգվածում, իբրև քաղվածք «Վերքի» «Հառաջաբանից»:

Պարզ է, որ եթե Ստ. Տեր-Սարգսյանցը անձամբ կարդացած լիներ «Ազնեսն» իր նախաբանով, ապա կհիշեր, որ Տեր-Աղաբյանի բերածը այդ նախաբանից է վերցված և չէր դարձանա, այլ ընթերցողին կտեղեկացներ Տեր-Աղաբյանի պատահական սխալը, ցույց կտար թե որտեղ է տպագրվել «Ազնեսը», և այնուհետև Աբովյանի այդ երկը հայտնի կդառնար ոչ միայն հետագա շրջանի արովյանագետներին, այլև Աբովյանի բազմահազար ընթերցողներին: Իսկ այդ ամենի հետ մեր այս «հայտնագործությունն» էլ ավելորդ կլիներ:

Կարևոր հարց է «Ազնեսի» հեղինակի հարցը: Ունի՞ց է թարգմանված. Աբովյանն իր գրած հատուկ նախաբանում միայն ակնարկում, բայց ուղղակի չի հիշատակում հեղինակի անունը: Ո՞վ է այն «մեկ երևելի կին գրողը», «որ շատ գրքեր ունի շինած», և որն իր ստեղծագործությամբ գրավել ու ոգևորել է հայ մեծ լուսավորչին: Աբովյանի ապրած շրջանում և նախորդ դարում եվրոպական գրականության մեջ «երևելի կին գրող»-ներ շատ կան.— անգլիական գրականության մեջ՝ Աննա Ռադկլիֆ (1764—1823), Կլարա Ռիվ (1729—1807), Ելիզավետա Բարրիտ Բրաուն (1806—1861), Նիգերլանդական գրականության մեջ՝ Ելիզավետա Վուլֆ (1738—1804), Ահաթա Դիկենս (1741—1804), ֆրանսիական գրականության մեջ՝ Մարի Կոտտեն

¹ Խ. Աբովյան — Երկեր, Մոսկվա, 1897 թ. «Խմբագրից» էջ 23

(1770—1807), մեծահռչակ ժողով Զանգը (1804—1876), Ստ. Ժանլիսը (1746—1830), Մարի Դ. Ֆլավինյի դ' Ագուս կամ Դանիել Ստերն (1805—1876) և ուրիշներ:

Աբովյանի ասած «երևելի կին զրոյը» սրանցից մեկն ու մեկը պետք է լինի: Երևանի գրադարաններում այդ զրոյների երկերի լրիվ ժողովածուները չկան ու ոչ մի այլ աղբյուրից առայժմ հնարավորութուն չունեցանք որոշելու թե Աբովյանը նրանցից ումը նկատի ունի:

5.

Աբովյանի մի քանի հանրահայտ երկերի առաջին տպագրությունները ուշագիշտ համեմատելով պահպանված հեղինակային ինքնագրերի հետ, պարզվում է, որ զրանք զգալիորեն տարբերվում են: Պարզվում է, որ այդ երկերը տպագրվել են հեղինակի՝ այժմ չպահպանված ինքնագրերից, բայց կարծվել է թե հենց հեղինակի արխիվում պահպանվածներն են տվյալ երկերի միակ ձեռագրերը, որոնցից կատարվել են զրանց բոլոր հրատարակությունները:

Այս կարգի երկերից ամենից առաջ հիշենք «Հաղարփեշեն» սատիրապոեմը, հայ և վրաց ժողովուրդների դարավոր եղբայրության այդ առաջին գեղարվեստական արտահայտությունը հայ նոր գրականության մեջ, մի ստեղծագործություն, որով հեղինակը ցայտուն կերպով ցուցադրում է երկու բախտակից ժողովուրդների հոգեհարադատությունը և նրանց շահերի միասնությունն օտարերկրյա ճնշումների դեմ:

Աբովյանի «Ընտիր երկերի» Բ. հատորի համապատասխան ծանոթագրության մեջ (էջ 391) ասված է, որ «Հաղարփեշեն» առաջին անգամ տպագրվել է «Մեղու Հայաստանիում» (չի նշված, թե որ թվին և որ համարներում. Ա. Ա.), հետո էլ առանձին գրքով (1912 թ. Թիֆլիս): Ապա ասված է թե՛ պոեմի «ձեռագիրը գտնվում է Աբովյանի արխիվում»:

Այն, ճիշտ է, որ «Հաղարփեշեն»-ի հեղինակային մի ձեռագիրը գտնվում է Դրական Թանգարանի Աբովյանի արխիվում: Բայց ծանոթագրողը չի ասում, որ մեղ հասած այդ ձեռագիրը այն չէ, որի համաձայն Աբովյանի այդ երկը տպագրել է Պ. Սիմոնյանն իր շաբաթաթերթում («Մեղու Հայաստանի» 1864 թ. №№ 17 և 18)՝ առանց պոեմի հայտնի նախաբանի: Եղել է այդ սատիրապոեմի հեղինակային մի այլ ձեռագիր ևս, որն զգալիորեն տարբերվում է արխիվում պահվող (№61) ձեռագրից: 1912 թ. առանձին գրքով, ինչպես և սովետական շրջանի երկհատոր «Ընտիր երկերի» Բ. հատորում և առանձին գրքույկով տպագրվածը հրատարակվել է այդ պահպանված (№ 61) ձեռագրի հիման վրա, մինչդեռ «Մեղու Հայաստանիում» առանց հեղինակի հայտնի նախաբանի տպագրվածը՝ զգալիորեն տարբերվում է № 61 ձեռագրից, ուրեմն և 1912 թ. ու «Ընտիր երկերի» Բ. հատորում, ապա և առանձին գրքույկով տպագրվածներից:

Ներկա հոգվածում հնարավոր չէ եղած բոլոր տեքստային տարբերությունները ցույց տալ: Այդ պետք է արվի հեղինակի երկերի ազդեցական հրատարակության համապատասխան հատորում: Բայց այստեղ հարկ է նշել էականն ու կարևորը, որ վկայում է «Մեղու Հայաստանիում» տպվածի մի այլ ձեռագրից վերցված լինելու փաստը:

Նախ ծավալն է տարրեր. պահպանված ինքնագիրը ու նրա համաձայն 1912 ու 1940 թ. թ. («Ընտիր երկեր» Բ. հատոր) տպվածները բաղկացած են 388 տողից, մինչդեռ Պ. Սիմոնյանի շարաթաթերթում տպագրածը 399 տողից է, ուրեմն 11 տողով ավելի է: Բացի այդ, «Մեղու Հայաստանիում» տպվածը հեղինակի արխիվում պահված ինքնագրի համեմատությամբ զգալի չափով ներքին, տեքստային տարբերություններ ունի:

Հարկ է նկատել, որ Արուվյանի մասին եղած ուսումնասիրությունում ու լրագրական բազմաթիվ հոդվածներում հատուկ ուշադրություն առարկա չի եղել Արուվյանի այս դործը: Միայն թռուցիկ մեկ երկու տողով նշվել է, որ «Հաղարփեշեն» պոեմում Արուվյանը «նկարագրել, ձաղկել ու ծաղրել է» ժամանակի «բյուրոկրատիայի ... սխրագործությունները» (Ա. Տերտերյան, «Արուվյանի ստեղծագործությունը», 1941 թ., էջ 356—7): Եվ այսքան միայն: Այդ ճիշտ դիտողությամբ, սակայն, կարելի է և պետք է էական լրացումներ անել «Հաղարփեշենը» գնահատելիս, նկատի ունենալով «Մեղու Հայաստանիում» տպագրված նրա օրինակը: Այս օրինակի պարունակած տարբերություններն ավելի որոշակի խոսում են այն մասին, որ Արուվյանը ծաղրում, ձաղկում է ոչ միայն ցարական բյուրոկրատիայի պաշտոնյաներին ընդհանրապես, այլ նաև, տվյալ դեպքում հատկապես ցարական կառավարության եվրոպացի աստիճանավորին: Այդ վկայում է լուսավոր եվրոպացիների» նկատմամբ Արուվյանի ունեցած քննադատական հայացքի ու վերաբերմունքի մասին, որ ավելի ցայտուն կերպով կա նաև Արուվյանի մի շարք այլ երկերում ևս:

Բերենք մեկ-երկու քաղվածք, որ հաստատում է մեր այս կարծիքը: Արուվյանի արխիվում պահպանված ձեռագրում (ու դրա համաձայն տրվածներում) պոեմը սկսվում է այս տողերով.

«Մեկ իմաստուն մարդ մեր հաղարփեշի

Անունը լսելով...» և այլն:

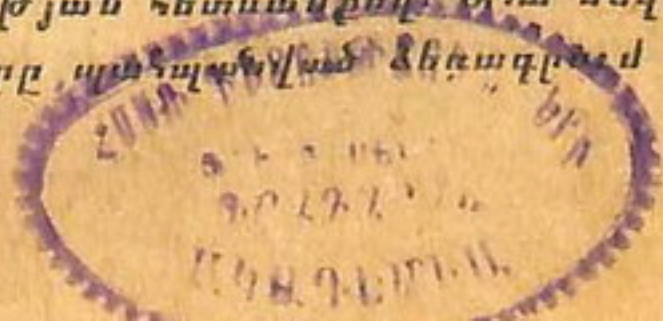
Նույն ձեռագրում «Իմաստուն մարդ» բառերի փոխարեն սկզբում եղել է «եվրոպացի», որը ջնջված է ու փոխարինված այդ արտահայտությամբ: Արուվյանագետները դրան ուշադրություն չեն դարձրել կամ չնկատելով և կամ ջնջվածը կարդալ չկարողանալով (շատ ուշադիր պետք է նայել, որ կարդացվի թե ինչ է ջնջված): Բայց ահա «Մեղու Հայաստանիում» տպվածն ուղղակի սկսվում է այսպես.

Մեկ եվրոպացի մեր հաղարփեշի

Անունը լսելով... և այլն:

Բայց գուցե սա պատահական բառ է, որ Արուվյանի մեզ հասած ձեռագրում ինքը՝ հեղինակը փոխարինել է վերոհիշյալ արտահայտությամբ: Բարեբախտաբար, ոչ: «Մեղու Հայաստանի» տպագրվածում (ուրեմն և մեզ անհայտ ձեռագրում) պոեմի հետագա մասերում շատ որոշակի է ասված, որ հեղինակը նկատի ունի եվրոպացուն, ցարական բյուրոկրատիայի եվրոպացի աստիճանավորին, որպիսիք շատ կային թե Անդրկովկասում և թե Ռուսաստանում ընդհանրապես՝ ցարական պետության ազգային արժանապատվությունից զուրկ ուսն ազնվականության արեմտա-եվրոպականի հանդեպ ունեցած ստորաքարշության հետևանքով: Մհա մեկ-երկու տող ևս.

Պոեմի 180—181-րդ տողերը պահպանված ձեռագրում այսպես են.

«Թեղձ վրաստանցիք մնացին սառած,
 Իրանց դռնադի ահվալը տեսած»...
 Իսկ «Մեղու Հայաստանիում» երկրորդ տողն այսպես է.
 «Եվրոպացու հալն ու ահվալը տեսած»
 Այդպես էլ տարբեր է նաև 282-րդ տողը՝ Պահպանված ինքնագրում՝
 «Իրանց հունարը նրանց վրա փորձեն»
 («Նրանց»՝ այսինքն «վրաստանցոց» վրա)
 «Մեղու Հայաստանիում»
 «Իրանց եվրոպիս հունարը բացառեն»

Սակայն, բացի այդ էական տարբերությունը հաստատող տողերից՝ մեզ անհայտ և հայտնի ձեռագրերի միջև կան տեքստային այլ տարբերություններ ևս, որոնք է՛լ ավելի են հաստատում, որ իրոք «Մեղու Հայաստանի»-ում տպվածը «Հաղարիեշեն»-ի հեղինակային մի այլ ձեռագրից է։ Բերենք այդ տարբերությունների հիմնական մասը. —

Պոեմի տողերը	Պահպանված ինքնագրում	«Մեղու Հայաստանիում»
5-րդ տող	Ջահլեն դնում էր (մադաթիթ ըլում), սիրտը խառնվում:	Ջահլեն դնում էր, մադաթիթ ըլում, սիրտը խառնվում:
30 »	Կոթն են դեմ անում՝ գին ով լըց- րած:	Կոթն են դեմ անում գին ին լըց- րած:
33 »	Անգլուխ հայվա՞ն ըլի դեռ ու դեն ընկնում:	Սատկած խոզի պես դեռ դեն ա ընկնում:
35—36 »	Ձէ, էսպես երկրում շունը չի կենալ, էսպես շան հաջաթն իրան բերնին տալ:	Կուլի համար էնպես են պատմում, Թե գինին կլկլալով, չափով ներս ածում, Ու ճոթած դունչը հաղար ֆոտ առ- նում: Ձէ, էսպես երկրում շունը չի կենալ, էսպես շան հաջաթն իրան բերնին տալ:
50-րդ տող	Գլխին [ու] ոտին վեր հատելով տեսավ	Գլխին ու ոտին ծեծելով տեսավ.
51 » »	Որ մեկ քանի մի ջահել վրաս- տանցի:	Որ մեկ քանի Հայ ու վրաստան- ցի:
53 » »	Բաղերը քաղում, խաղողը [մզում]	Իրանցի գին քաղում, խաղողը մզում:
74 » »	Ու մեր մուգիկեն, մեր քաղցր սկրիպկեն:	Ու մեր մուգիկեն, սկրիպկեն, ֆլեո- տեն:
82 » »	Քո սերն ու շնորհքը, սրտիդ հաս- րաթը:	Քո սերն ու տաղանդը սրտիդ հասրաթը:
104 » »	Մեկ մեծ պարկ ուշունց ու հա- ղար անեծք:	Ու մեկ եքա տյուք ուշունց ու անեծք:
106—109 տողերը	Ծառ ուշունց տալով բերանս հոտե- ցավ: Լեզվիս ու փորիս բոլոր նյութն հա- տավ. էս տավարները, հաստագլուխները Բերնիս չեն նայում, իմ ասածները	Մաշնիկ ու էլ չմնաց: ու դուռակ չմնաց Օսլի, գլխի, էշակի ու դիկի, Ասելով բերանս հոտեցավ, հենց բռնի էս տավարները, էս սկոտները Բերնիս չեն նայում, իմ ասածները

- 115—116 տողերը Սատանին ասես, քեզ դժոխքը կտանի,
Դու ել կկանչի, արինդ կթափի
- 125 » Փող պիտի շինած ու ծոցը դրած:
127—128 » Բալ տալ, բալ գնալ, իբ փառքը ցույց տալ
- 131 » Ամենի աչքն էլ վրեղ մայիլ թողած:
145 » Էս տեսակ պատիվ.
149 » Էլի ջերդ կածես նրանց հողին հանես.
- 150—152 » Թե խոսք էլ ասես, քամակդ դեմ անես,
Ասիացի մարդն զակոն ինչ գիտի,
Որ քեզ հետ խոսա, կամ համար ձակվի
- 157 » Շատ էլ որ անեն, մեկ պողսուղ կտան.
- 163 » Գտակները գլխին, բերնին չի բռնի փետն.
- 179 » Մի քիչ շունչ առնեմ, [ձեր] իմ գլուխը լամ:
- 184 » Կամ իբ ֆաթերը մթնով հասցնին,
- 185 » Որ այլք չտեսնեն, վրեն չծիծաղեն.
- 194 » Շիրի կարասը ընկավ նա կուփ, կուփ.
- 204—205 » Մեկ էլ, որ ջանին զոռ տվեց բերանդ ի,
- Ջուխտ ոտով ընկավ սուրբ ոմբու գլխին,
- 206 » Ռումբին կատաղեց, ռեխը բաց արեց
- 207 » Մեր ուսյալ գծին խտիտը քաշեց
- 209—210 » Մեկ էլ որ ուղեց բերանը բաց անի,
Որ իբ շկուլի աղոթքն եզասի
- 216 » Ու ջուխտ ոտով նրան էն պես քացի տվեց,
- 217 » Որ հենց ուղում էր գլուխը հանի
- 218 » Քամակի վրա էլ եղ շուռ եկավ:
- Սատանին ասես, քեզ դժոխքը կտանի
Մեր մեկին ասես, փողդ վեր կածի,
Դու ել կկանչի, արյունդ կթափի,
Փող պետք է շինած ու ծոցը դրած:
Բալ տալ, բալ գնալ, իբ փառքը ցույց տալ,
Մարդ էլ, որ ուղեն աչքներ չկոխած:
Ամենի աչքն էլ վրեղ մայիլ էլած:
Էս պես չես տ, պատիվ.
Էլի ջերդ կածես, նրանց տնքը կհանես.
Թե մեկ խոսք խոսան, նեղ նայուկ անես,
Ասիացի մարդն ինչ գիտի կոն,
Նրանցն աղին ին, մաթրախ, յամակոն:
Շատ էլ, որ անեն, մեկ պողսուղ կտանին
Գտակները գլխին, չի բռնի բերնին.
Մի քիչ շունչ առնեմ, ձեր հորն ու շունց տամ,
Նրան դինջացնին, տրաքտիրը տանին,
Կամ ֆաթերը մթնով հասցնեն.
Որ մարդ չի տեսնի վրեն չծաղի.
Շիրի կարասում ընկավ կուփ.
Կատաղած եղը՝ օրինակ ըլի, էն պես, որ մեկ զոռ տվեց ջանին,
Ջուխտ ոտով ընկավ սուրբ ոմբու գլխին,
Ռումբին կատաղեց, բերանը բաց արեց:
Մեր դոշադ, ուսյալ գիտունը խտտեց:
Հենց ուղեց բերնին զոռ տա, բաց անի
Որ իբ շկուլի աղոթքն ասի
Ու ջուխտ ձեռով նրան շափալախ տվեց,
Որ հենց ուղում էր կարած գլուխը հանի.
Քամակի վրա կը տի պուղ էլած:

- 240—242 » Քոռաղաղինա, մեկ պղնձով նափթ
բերել էին, որ տակերը կալնեն,
Որ գինին չտանեն:
- 243—246 Սեւոք գինեգիծն հենց ֆըռ-
սանդ ճարեց
Մեկ էլ իր ձեռը, որ չի բարձ-
րացրեց,
Ճղղաց, թրպրտաց, նափթի պղինձն
ընկավ,
Դու լավ կիմանաս, ինչ (նրա)
գլխին էկավ
- 252—258 » Էլի մեր նաչար բարի վրաստանցիք,
Ուրիցը բռնեցին, նրան դուրս քաշե-
ցին,
Ձուրը գցեցին, երեսը լվացին,
Գնացին գեղ բերին, կամ հեքիմ
կանչեն,
Ըլի իմաստունն՝ որ ամալթափալ
Հենց մեկ շունչ քաշեց ու քիչ դին.
Ջացավ.
Թաքրար քար՝ փետի նա վրա պրծավ:
- 264—266 » Ձեռը չորս կողմը քոռ քոռ ածելիս,
Քարերը պոկելիս, դռին խփելիս՝
Որդիանց որտեղ մեկ հազարփեշա
- 269—270 » Դռնին որ չդրեց՝ աստված կան-
չելով՝
Իսկույն մեկ քանի հողի ձեն
տալով
- 273 » Քոթակ-ստներով (խաբար) ջվալ բե-
քանով
285. » Թոխմախ գլխներով բալի տակ
չքցեն:
- 286—287 » Հենց պլտուխները լցրին ուշուհցով
Դուռակ ուշելմա՝ էկան ձեն տալով
- 288—289 » Մեր հայի մուշտեն, վրացու քացին
Էնպես թուսնդ դիպավ նրանց գըլ-
խին, փորին
- 300 » Գլխները ջարդեն, նահատակ ա-
նեն:
- 303 » Փիլիսոփեքին ցխից հանեցին
- 305 » Էլ ձեն տալ նրանք հեշ կարգի էին,
- 318 » Ով հախեթու սուրբ բաժակի համն
- 333—338 » Քեզ ճաշակելիս, էլ գլուխը ձեռին
Ման գա, չշշմի քո քաղցը հոտով,
Հինգ թունկի խմի, բեղերն սրելով,
Էլի դուս դա լուրջ ու պարծենալով
- Քոռաղաղինա մեկ պղնձով նափթ
բերել էին,
Որ տակերի ծակը կալնեն,
Որ գինին նրանք չտանեն:
- Մեր նափթ աղբերը ձեռը
հենց վերցրեց
Սան ձած, խոբոված խոգի
գլխի պես,
Կամ պլուկած, փետրած աք-
լոր հավի պես
Թռչողաց, ճղղաց, նափթի պղինձն
ընկավ:
- Էլի մեր նաչար բարի վրաստան-
ցիքը՝ տիցը
Բռնեցին նրան, դուրս քաշեցին,
Ջուրը քցեցին,
Երեսը լվացին, գնացին գեղ բերեն
Կամ հեքիմ կանչեն, էլի գիտունն
Հենց ամալ թափալ, մեկ որ շունչ
քաշեց,
Ու քիչ դինջացավ, էլի քարի փետի
վրա պրծավ:
- Ձեռը չորս կողմը քոռ քոռ քարերը
պոկելիս
Դռնին խփելիս, որդիանց որտեղ մեկ
հազար փեշա
- Ոտը քաշեց, սրտին, Աստված
կանչելով,
Ինչ սհաթը մեկ քանի հողի ձեն
տալով
- Քոթուկ ստներով, խաբար բերանով,
- Թոխմախ գլխներով յախոյ չքցեն:
- Բանհոգի չըլեն, անգլուխ
չմնան
- Հենց պլտուխները լցրին ուշուհցով
Արմյաշկա, դուռակ էկան հաչելով,
Մեր հայի մուշտեն, վրացու քացին
Էնպես մեկ դիպավ նրանց գլխին ու
փորին
- Գլխները ջարդեն, շնատառակ տնեն:
- Մեր փիլիսոփեքն ցխից հա-
նեցին
- Շուսը ձեն կտալ, նրանք
տալ չէին:
- Ով հախեթու սուրբ գինու համն
- Քեզ ճաշակելիս էլ գլուխը ձեռին
ման գա,
Չշշմի քաղցը հոտով, հինգ թունկի
խմի

Հաղար տեղ ասի, «էս օր խմեցի,
Հինգ թուեցի, կուզեմ բայց խմեմ
էլի».

Բեղեքը սրելով էլի դուս դա
Շուրջ ու պարծենալով հաղար տեղ
ասի,
Թե էս օր խմեցի հինգ թուեցի,
կուզեմ թե խմեմ էլի,

339—340 » Ինձ համար գինին, Քոի ջուրն մեկ ա
Ինձ համար, որ նա կը աղ էլ դառնա

Ինձ համար գինին ու Քոի ջուրը
մեկ ա,
Նա որ հենց կը աղ էլ դառնա,

345 » Քեք կանեմ ու իմ հոգսը կը հո-
գամ.

Իմ բանս կանեսեմ, իմ հոգսը
կը հոգամ,

358—360 » Էս ա, որ հմիկ մեր ամեն բանը
Փոխվիլ ա, ամա մեր գինու ջանը
Դեռ կարում մնում, զուր բանացնում.

Էս ա որ մեր ամեն բանը փոխվել ա
Ամա մեր գինու ջանը
Դեռ կարում մնում,
Որ զուր բանացնեմ.

374—377 » Ու մեղ էլ պահի, որ մեր կախեթու
Բաժակի դադրը միշտ իմանանք ու
Միշտ հաղար բերնով (հաղար փեշեն
բռնած) ու հաղար ձեռով
Հաղար փեշեն բռնած, հաղար օր
ասենք.

Ու մեղ էլ պահի, որ մեր կախեթու
բաժակի
Ղադրը միշտ իմանանք, ու միշտ
հաղար բերնով
Մեր հաղար փեշեն հաղար ձեռով
Բռնած, հաղար օր ասենք

338 » Հաղար շառից, շո՛ւ ու ից մեղ աղատ
պահի

Հաղար շառից մեղ աղատ պահի

Ահա այս համեմատական մեջբերումները (որոնք չեն սպառում բոլոր
եղած տեքստային տարբերությունները) անկասկած են դարձնում, որ
«Հաղարփեշեն»-ը տպագրելիս Պետրոս Սիմոնյանը իր տրամադրություն
տակ ունեցել է ոչ թե Արուստի արխիվում պահպանված ու մեղ հասած
ձեռագիրը (№ 61 ձեռագիր-տետրը), այլ մեկ ուրիշը, որը հետադադում չի
պահպանվել՝ ըստ երևույթին մնալով Պ. Սիմոնյանի կամ նրա խմբագրած
պարբերականի արխիվում:

Մեր կատարած զուգահեռ համեմատական մեջբերումները, բացի այդ՝
հիմք են տալիս պարզելու նաև, թե այդ ձեռագրերից ո՞րն է որին նա-
խորդել՝ «Մեղուում» տպված ձեռագիրը պահպանվածին, թե՞ ընդհակա-
ռակը:

Նկատի ունենալով դրանց միջև եղած տեքստային տարբերություն-
ների լեզվական-ոճական առանձնահատկությունների որակը՝ եզրակացը-
նում ենք, որ Արուստի արխիվում պահպանված ձեռագիրը, (որի հիման
վրա կատարվել են «Հաղարփեշեն»-ի բոլոր 3 հրատարակությունները
(1912—1941 թ.թ.) «Մեղու Հայաստանիում» տպվածի համեմատությամբ
գրականորեն ավելի քիչ է մշակված և հակված է դեպի լեզվի-ոճի գրա-
կանացումը, տեղ-տեղ էլ կան երևույթի պատկերման տեսակետից անճիշտ
արտահայտություններ ու համեմատություններ, որոնք մեղ հայտնի պահ-
պանված ձեռագրում արդեն չկան, ըստ որում այդպիսի տեղերը կամ
հանված են ամբողջովին և կամ փոխարինված ավելի ճշգրիտ արտա-
հայտություներով:

Այդ տարբերություններն իրենց լեզվական-ոճական որակով ընդ-
հանուր առմամբ համընկնում են «Վերջ Հայաստանի» և «Պարապ վախ-
տի խաղալիք» ժողովածուների մի քանի առակների պահպանված երկու տար-

բեր ձեռագրերի միջև եղած լեզվական-ոճական տարբերությունների որակին: Ըստ որում ակնհայտ է, որ, օրինակ «Վերք Հայաստանի» սևագիր օրինակի բազմաթիվ դրական ոճեր-արտահայտություններ, մակդիրներ, մաքրագիր օրինակում փոխարինված են բարբառայինով — ժողովրդականով: Բերենք մի քանի նմուշ՝ տարբերություններն ընդգծելով:

«Վերքի» սևագրում

«Մեր տղա չի ծիծաղաս... էս քացի-
խած պարոններն քեֆըներին կդիպ-
չի— տրտինդ կանեն, շան լափն
ի բանց գլխին շուռ կտան»¹

«Դարդիմանդ կնիկը մարդի թշվառ
հալը տեսնելով, ու իր դարդը մո-
ռանալով՝ տեղիցը շարժեց, որ հա-
լիվորին քոմակ անի...» (ն.տ. էջ 213):

«Նոքարը արադն ածեց՝ սֆթա
տերտերին դեմ արեց» (էջ 216):

«Ինչ էիցե» (206)

«Ամենի աչքն քեզ է նայում» (207)

«Թագավորներն նախանձում են» (208)

«Թե մեր համշարիքը ինչպես են
սուգ անում» (255)

«Երգ մհառլամի» (255)

«Մայր և դստերը» (256)

«Դստերը հերս սեր է» (259)

«Երկինքը կամենում էր, որ ամպերը
հավաքի...» (281)

«Արտաշատա դաշտ ոֆը» (296)

«Վերքի» մաքրագրում

«Մեր տղա չի ծիծաղաս... կարելի ասե-
մեկ քացախած ճամբորթի քեֆին
դիպչի, տրտինդ անի, փալանը
շուռ տա, հետո տուր ու դմաց քո
դիլին դա»²

«Դարդիմանդ տանտիկինը մարդի
խայտառակությունը տեսավ թե
չէ՝ իր ցավը մոռացավ ու տեղիցը
ժաժ էկավ, որ իր հալիվորին մի
քիչ քոմակ անի...» (ն.տ. էջ 29):

«Նոքարը որ արադս շածեց, ավա-
լի սֆթա տերտերին դեմ արեց» (32):

«Ինչ անես» (15)

«Ամենիս աչքն վրեդ մայել» (18)

«Թագավորներն հասրաթ դ քաշեն» (18)

«Թե ինչպես են մեր համշարիքն
ի բանց սուքն անում» (72)

«Մհառլամի սուքը» (72)

«Մերն ու դստերը» (73)

«Աղջկերք (դստերք) հերսերս սեր
ա» (75)

«Կամեցավ երկինքն ամպերն հավաքի...»
(99)

«Արտաշատա դաշտ» (114)

Այս օրինակները հաստատում են, որ «Վերքի» վերջին՝ մաքրագիր տպագրության համար հեղինակի պատրաստած ձեռագիրն իր ոճով-լեզ-
վով, ավելի ժողովրդական-բարբառային է, քան նրա սևագիր օրի-
նակը:

Այս նույնը կարելի է նկատել Արովյանի այլ երկերի երկուական
ինքնագրերը համեմատելիս:

Դրանում համոզվելու համար մեկ-երկու օրինակ էլ բերենք «Պարապ
վախտի խաղալիքից», ուր նույն առակի երկու ձեռագրի միջև եղած տեքս-
տային տարբերությունները նույն որակի են: Այսպես, ահա, «Մոլա Մաս-
րադնի պղինձը» հայտնի առակի առաջին ձեռագրում («Նախաշավիղում»,
որն ավելի վաղ է կազմված, քան առակների ժողովածուն) եղած գրեթե
բոլոր դրական-լեզվական ձևերը հետագայում փոխարինված են ժողովրդ-
դականով-բարբառայինով: «Ասաց» — «ասեց», է — ա («բնկեր է» — «բն-
կեր ա», «էկել է» — «էկել ա» և այլն), «այժմ» — «հիմիկ», «ու ընդվայր
տեղը» — «ու նըհախ տեղը», «մի քանի օրից հետո» — «մեկ քանի օրից

¹ Խ. Արովյան — «Երկերի լիակատար ժողովածու», Գ. հատոր, 1948 թ. էջ 245

² Նույն տեղը, էջ 68:

եղը», «էլի կծնանի» — «էլի կը ծնի», «Մուլա յի» — «Մուլի» — «չպետք է ուղի» — «չի պետք է ուղի», «բայց ավելի շահն փորն չի ծակիլ» — «բայց ավելի շահն համ փորն ա ծակել», «Եվ վաճ մարդին, որ առ խելք ագահ է» — «Ով շատ ագահ է վայ էն մարդին էլ»:

Նույն որակի տարբերութիւններ կան նաև «Զարմանալի մարդիկը» առակի երեք տարբեր ձեռագրերի միջև (առանձին № 107 սևագիր տետրում, ապա «Նախաշավիղում» և վերջինը՝ «Պարապ վախտի խաղալիքում»):

Բայց ոչ միայն «Վերքից» ու «Պարապ վախտի խաղալիքից», Արուսեանի մյուս՝ մեկից ավելի ինքնագրեր ունեցող երկերից նույնպես կարելի է բերել նույնատիպ տեքստային տարբերութիւններ, լեզվական ոճական փոփոխութիւններ, որոնց ընդհանուր տեղեկնքն է զուտ գրականը փոխարինել ժողովրդականով՝ «հարիր հաղարին» ավելի հասկանալի դարձնելու նպատակով:

Եվ ահա մասնավորապես «Վերք Հայաստանի» և առակների տարբեր ինքնագրերի միջև եղած լեզվական-ոճական տարբերութիւնները համեմատելով «Հաղարփեշեն»-ի պահպանված հեղինակային ինքնագրի և «Մեղու Հայաստանիում» տպագրվածի միջև եղած նույնատիպ տարբերութիւնների հետ՝ եզրակացնում ենք, որ «Մեղու Հայաստանիում» տըպված ինքնագիրը նախորդել է պահպանված ինքնագրին: Դրանում համոզվելու համար հարկ չկա այստեղ մեջ բերել օրինակներ, այլ պետք է միայն ուշադիր նայել վերևում զուգահեռ բերված քաղվածքները, որոնց միջև եղած այդ բնույթի տարբերութիւններն ակնհայտ են:

* * *

Ուշադիր հետազոտութիւնը ցույց կտա, որ հայ նոր գրականութեան հիմնադրի մի շարք այլ ձեռագրեր ևս մեզ չեն հասել, բացի այն երկերից (ինչպես օրինակ «Նախաշավիղի» առաջին վարիանտի՝ հեղինակի կենդանութեան օրով տպագրվածը, «ՊՎԽ»-ի առաջաբանի և այլ ինքնագրերը), որոնց ձեռագրերի՝ մեզ հասած չլինելը հայտնի է արդեն: Բերենք մի օրինակ ևս: Մ. Տեր-Աղաբյանն իր հոգովածում («Կոռնիկ Հայոց աշխարհի» 1861 թ. № 7) մեջ բերելով Արուսեանի արխիվում պահպանված քիչ թե շատ ուշագրավ ձեռագրերի ցանկը, ի միջի այլոց նշում է, որ «Փետրորա կամ որդիական սեր» գրամատիկական երկը ունի երկու ձեռագիր, մեկն առանձին, մեկն էլ մեզ արդեն հայտնի, «Պարապ վախտի խաղալիք» ժողովածուի ինքնագրի վերջում եղածը: Տեր-Աղաբյանը գրում է. «Այս տետրակի (իմա՝ «Պարապ վախտի խաղալիք» Ա. Ա.) վերջումը պատահում է կրկին անգամ մեզ «Փետրորա» անունով շարադրութիւնը: Այս վերջին օրինակը առաջինի հետ չենք բաղդատել իմանալու համար, կամ սրանց մեջ զանազանութիւն, թե ոչ, բայց նշում ենք միևնույնն է»:¹

Այս ևս կարող է լրացուցիչ հիմք տալ՝ հաստատելու, ու «Աղելալիդան» ևս ունեցել է երկու ձեռագիր, որից մեզ հասել է միայն նախնականը՝ անավարտը, իսկ լրիվը մնացել «Կովկասի» խմբագրութեան արխիվում:

¹ «Կոռնիկ Հայոց աշխարհի», 1861 թ. № 7. էջ 546:

Մինչդեռ Աբովյանի «Երկերի լիակատար ժողովածուի» 4-րդ հատորում ինչպես «Ազելաիդային», նույնպես և «Ֆեոդորային» վերաբերող համապատասխան ծանոթագրություններում ոչ մի տող հիշատակություն չկա այդ երկերի անհայտ ձեռագրերի մասին: «Ֆեոդորայի» ծանոթագրությունից իմացվում է միայն, որ նրա «ինքնագիրը գտնվում է «Պարապ վախտի խաղալիք»... ժողովածուի հետ միասին մի տետրում... Պահվում է Գրական Թանգարանում, Աբովյանի արխիվ № 56...», իսկ Տեր-Աղաբյանի տեսած ու հիշատակած առանձին ձեռագրի մասին ոչինչ չի կարելի իմանալ այդ ծանոթագրությունից:

Այս և այլ փաստերը վկայում են, որ հայ մեծ լուսավորիչ, մեր նոր գրականության անմահ նախահայր Աբովյանի գրական ժառանգությունը դեռ շատ քիչ է ուսումնասիրված: Մեծանուն գրողի «անհայտ բացակայություն» այս տարվա սեպտեմբերին նշվող 100-ամյա հոբելյանը, բարեբախտաբար է, որ պետք է խթանի բոցաշունչ, անձնագործ հայրենասերի հարուստ կյանքն ու գրական ժառանգություն խոր ու բազմակողմանի ուսումնասիրություն գործը: Իսկ այդ գործի հաջողության լավագույն ցուցանիշներից մեկը պետք է լինի անմահ գրողի «Երկերի լիակատար ժողովածուի» ութ-հատորյա ակադեմիական հրատարակության հաջող ավարտումը, որը լինելու է նրա անմահության հուշարձանը, իր մայր ժողովրդի սոցիալիստական ազգային վերածննդի դարաշրջանում:

1948 թ.

Օգոստոս

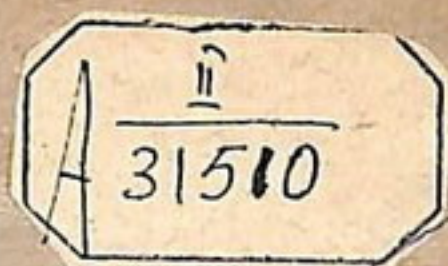

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220031510

[204]

Handwritten mark or signature.